

УДК 94(47) «1923»

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБГОВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА XII З'ЇЗДІ РКП(б)

Розглянуто хід обговорення різних аспектів національно-державного будівництва на пленарних засіданнях та спеціальній секції з національного питання XII з'їзду РКП(б) 17–25 квітня 1923 р. Проаналізовано основні точки зору з проблемних питань – взаємовідносин радянських республік, організації управління, боротьби з місцевим націоналізмом та великодержавним шовінізмом.

Ключові слова: РКП(б), Сталін, національне питання, Мдивані, шовінізм, націоналізм.

Рассмотрен ход обсуждения различных аспектов национально-государственного строительства на пленарных заседаниях и специальной секции по национальному вопросу XII съезда РКП(б) 17–25 апреля 1923 г. Проанализированы основные точки зрения по проблемным вопросам – взаимоотношений советских республик, организации управления, борьбы с местным национализмом и великодержавным шовинизмом.

Ключевые слова: РКП(б), Сталин, национальный вопрос, Мдивани, шовинизм, национализм.

XII з'їзд РКП(б) був першим після утворення СРСР. Саме тому на його розгляд виносилися питання подальшого національно-державного будівництва, які ще не були достатньо детально розроблені. У той же час засідання з'їзду та його секції з національного питання стали місцем вирішення протиріч, що накопичилися під час об'єднавчого процесу. Значну увагу національному питанню приділяв і В. Ленін, якому тяжка хвороба завадила бути на з'їзді особисто. Проте його робота «До питання про національності або про «автономізацію», адресована партії, була оприлюднена на нараді представників делегацій XII з'їзду РКП(б). Примітний факт: хоча національні моменти в партійному і державному будівництві знаходилися на шостому місці у порядку денному з'їзду [1, с. 7], вже 17 квітня, на першому

засіданні, Л. Каменєв згадав про комплекс ленінських статей [1, с. 4], а Г. Зінов'єв у своєму виступі підкреслив значення національного питання, назвавши його одним із двох найважливіших поряд із селянським [1, с. 43].

Радянська історіографія підкреслювала значення XII з'їзду РКП(б) у зміцненні засад радянської багатонаціональної держави [4, с. 60], а також стверджувала, що з'їзд притримувався ленінської позиції [4, с. 57] та розвивав принципи, започатковані VIII і X з'їздами РКП(б). У той же час історики радянського періоду висвітлювали дискусії з національного питання дещо однобічно, обмежуючися згадкою про дебати за доповіддю І. Сталіна та боротьбу із так званими грузинськими націонал-ухильниками. Так, у «Короткому курсі історії ВКП(б)» зазначалося, що на з'їзді було викрито великодержавну політику ухильників відносно національних меншин [2, с. 251], а у їх підтримці звинувачувалися такі партійні діячі, як М. Бухарін, К. Радек, Х. Раковський, М. Скрипник та Л. Троцький [2, с. 252]. У фундаментальній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» М. Бухаріну та Х. Раковському приписувалася пропозиція про виключення з проекту резолюції з національного питання пункту про шкоду місцевого націоналізму [3, с. 281]. Досить часто проблемні питання у підручниках та посібниках з історії КПРС та КП(б)У опускалися [9; 10]. Лише у 1992 р. були опубліковані матеріали засідань секції з національного питання. Одним із перших у своєму дослідженні їх використав А. Ненароков [6; 7], а в сучасній російській історіографії широко застосував В. Сахаров [12]. У той же час у відповідному розділі колективної роботи «Россия нэповская» про протиріччя на з'їзді не згадується взагалі [11, с. 6–62]. Загалом обговорення національного питання на XII з'їзді РКП(б) ще не набуло всебічного висвітлення у історіографії.

Метою статті є аналіз причин дискусії з національного питання на з'їзді, основних точок зору на будівництво союзної держави, проблем окремих національностей, що її склали, а також визначення місця XII з'їзду РКП(б) у розвитку національної політики більшовиків.

Зазначимо, що спектр обговорюваних на з'їзді питань був досить широким – це й нещодавні події навколо «грузинської справи», пов'язані з відставкою верхівки грузинської компартії, і взаємовідносини республік Закавказької федерації, і принципи організації управління в нових умовах (на засадах централізації або децентралізації), і національно-культурні питання. Визначилася певна національна спе-

цифіка тематики, що порушувалася делегатами з'їзду, – якщо представників Грузії або Туркестану хвилювали перш за все господарські питання, то українські партійці говорили про організацію освіти рідною мовою.

Загальною практично для всіх виступаючих була тематика боротьби з двома ухилами – великодержавним шовінізмом та місцевим націоналізмом. У дебатах за звітною доповіддю ЦК 18 квітня Г. Біленький заявив, що партія повинна «рішуче боротися проти таких ухилів, які можуть викликати незадоволення у національних меншин проти нашої республіки і нашої партії» [1, с. 120]. Б. Мдивані виступив зі своїм баченням «грузинської справи», безпосереднім учасником якої він був. Перш за все грузинський делегат піддав критиці коливання у національній політиці, коли спочатку «у ЦК була думка влаштувати об'єднання в закавказькому масштабі, об'єднуючи тільки господарські зусилля», потім «ми дізналися, що треба влаштувати федерацію», а невдовзі виявилось, що «потрібно влаштувати не федерацію, а автономізацію всіх республік». Урешті-решт, підсумував Б. Мдивані, якраз «товариші «націоналісти» знову-таки виявилися правими, і політика їх з національного питання виявилася абсолютно правильною». Зважаючи на це, він висловив подив з приводу кадрових змін у грузинській компартії, зазначивши, що такі «перекидання» виглядають як «покарання з боку російської частини» [1, с. 164–166]. Замість конструктивного обговорення інша сторона конфлікту вдалася до звинувачень, що стосувалися початкового етапу радянської Грузії. Так, прибічник Й. Сталіна М. Орахелашвілі звинуватив грузинських ухильників у митних «рогатках» між Грузією, Азербайджаном і Вірменією, спробах відтворення буржуазних банків на території Грузії і спробі перепродажу іноземцям пароплава «Владимир» [1, с. 167–168]. Г. Орджонікідзе поклав відповідальність на Б. Мдивані і Ф. Махарадзе за закриття кордонів Грузії від біженців з голодуючого Північного Кавказу і Поволжя в 1922 р. [1, с. 175], розробку проекту по встановленню плати за в'їзд до Грузії, дозвіл на право проживання і постійного проживання [1, с. 176], позбавленню грузинського громадянства за шлюб з іноземцем [1, с. 177]. Ф. Махарадзе у своїй заяві від 19 квітня спростував слова Г. Орджонікідзе, заявивши, що кордони були закриті не для всіх біженців, а тільки для греків і вірмен, що прямували до Константинополя [1, с. 238–239]. Того ж дня Г. Орджонікідзе відповів на його заяву, повторивши свої звинувачення [1, с. 240]. Сам Ф. Махарадзе заявив, що термін «ухильники» повинен застосовуватися «до тих товаришів, які дійсно відхилилися від нашої

національної програми і, головним чином, від учення з цього питання т. Леніна» [1, с. 170]. Зокрема, Заккрайком під керівництвом Г. Орджонікідзе безпосередньо, без відома ЦК, керував організаціями, які знаходяться у веденні ЦК [1, с. 172].

Й. Сталін заперечив Б. Мдивані з приводу коливань в ЦК: «Республіки незалежні спочатку зближуються на господарській основі. Цей крок був зроблений ще в 1921 р. Після того, як виявляється, що досвід зближення республік дає добрі результати, робиться наступний крок – об'єднання у федерацію ... а через рік після цього ще наступний крок, як завершальний етап по дорозі об'єднання республік, – створення Союзу Республік. Де ж тут коливання? Це – система нашої національної політики» [1, с. 202].

Й. Сталін також зробив внесок у звинувачення на адресу колишнього грузинського керівництва: «На обох з'їздах [КП Грузії – О. К.] група Б. Мдивані з її ідеєю заперечення федерації зустріла рішучу відсіч з боку своєї ж партії» [1, с. 203]. Тому, на думку Й. Сталіна, не верховне керівництво партії, а сама КП Грузії виступила проти ухильників: «Я розумію нашу політику в національному питанні як політику поступок націоналам і національним забобонам. Ця політика, поза сумнівом, правильна. Але чи можна без кінця насилувати волю партії, в рамках якої доводиться працювати групі т. Мдивані?» [1, с. 204] Що стосується Ф. Махарадзе, то, за словами Й. Сталіна, у квітні 1917 р. він виступав «проти самовизначення національностей, проти основи нашої програми, проти права народів на самостійне державне існування» [1, с. 204]. Таким чином, протягом 17–19 квітня обговорення подробиць «грузинської справи» фактично завершилося, і настав час для внесення конструктивних пропозицій із національно-державного будівництва.

Наступного дня М. Бухарін у доповіді по Комінтерну теж порушив питання національної політики в СРСР, підкресливши її міжнародне значення. Він заявив, що більшовики повинні вирішувати національні питання «під кутом зору того, яке враження справить той або інший конфлікт на території нашої Радянської федерації на цю гігантську людську машину» («величезні маси на території нашої земної планети», як образно висловився Бухарін), яка може бути союзником, «якщо ми не робитимемо дурницю» [1, с. 270–271].

Доповідь Й. Сталіна з національного питання прозвучала на з'їзді 23 квітня, а дебати по ній продовжувалися ще на ранковому засіданні 24 квітня. Й. Сталін також торкнувся міжнародного значення націо-

нального питання, необхідності зберегти «привабливу силу» Радянського Союзу в очах країн Сходу [1, с. 480–481]. Класову суть національного питання він визначив як встановлення «правильних взаємин між пролетаріатом колишньої державної нації і селянством колишніх пригноблених національностей» [1, с. 482] та сформулював, фактично, сутність майбутньої політики коренізації: «для того, щоб Радянська влада стала і для іншонаціонального селянства рідною, необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього» [1, с. 482]. Не оминув Й. Сталін і більш засадничі питання, пов'язані із принципами будівництва спільної держави. Він зазначив, що основа Радянського Союзу – добровільність і правова рівність його членів, причому добровільність полягає в самовизначенні, а рівність – в тому, що республіки однаковою мірою користуються благами Союзу і одночасно однаковою мірою відмовляються від деяких своїх прав незалежності на користь Союзу [1, с. 483]. Серед чинників, що гальмують процес об'єднання, Й. Сталін назвав великодержавний шовінізм і, навів як приклад зміновівіство [1, с. 484]. Другим чинником він назвав фактичну нерівність націй (деякі нації «не в силах використовувати ті права, які їм надані революцією») [1, с. 486]. І третім – націоналізм в окремих республіках, на який можна було б не звертати уваги, якби він з оборонного не перетворювався на наступальний [1, с. 487]. Й. Сталін пояснив дії грузинських ухильників тим, що «узи федерації Закавказзя позбавляють Грузію тієї частки привілейованого положення, яке вона могла б зайняти за своїм географічним положенням» [1, с. 489]. Й. Сталін запропонував три напрями вирішення національного питання: зробити Радянську владу зрозумілою і рідною, ввести систему комісаріатів у Союзі Республік, яка б дала можливість, принаймні, основним національностям мати своїх людей у складі колегій, а також запровадити орган, який служив би віддзеркаленням «нужд і потреб всіх без виключення республік і національностей» – другу палату у складі ЦВК Союзу [1, с. 492].

У дебатах по доповіді Й. Сталіна першим слово узяв Б. Мдивані. Він цитував роботу В. Леніна «До питання про національності», яка ще не була повідомлена делегаціям, і стверджував, що «російський пролетаріат повинен говорити про відшкодування тому пролетаріату і трудящим тих національностей, які до цих пір були пригноблені» [1, с. 496–497]. Сутність національної політики, на думку Б. Мдивані, полягала в тому, що «ми створюємо і централізм, і децентралізм, доповнюючи одне одного, і чим сильніше розвиватимуться наші окремі

республіки, тим сильніше буде наш Союз Республік» [1, с. 502]. Цю думку підтримав і Г. Грінко, який висловився за те, щоб «винести ухвалу, яка зламала б централізаторські тенденції» [1, с. 504].

І. Стуруа (наркомзем Грузії) згадав про нелегальні збори, де був присутній в т. ч. Ф. Махарадзе, і де стояло питання, що необхідно дати відсіч «великодержавникам» – Орджонікідзе, Сталіну та іншим, «потрібно їх послати геть» [1, с. 507]. М. Скрипник на засіданні 24 квітня говорив про національне питання на українському прикладі, нагадавши, що на 7 млн українців у СРСР доводиться всього 500 шкіл з українською мовою навчання [1, с. 570]. Також М. Скрипник заявив, що «на ділі з великодержавним шовінізмом у нас ніякої боротьби не велося» [1, с. 572].

З великою промовою виступив Х. Раковський. Він почав з того, що визначив національне питання як «питання змички революційного російського пролетаріату з 60 млн селян-іногородців, які під національним прапором висувають свої вимоги на участь в економічному і політичному житті Радянського Союзу» [1, с. 576]. Х. Раковський дорікнув однопартійцям в тому, що в національному питанні вони слідуєть «відомчій, апаратній, бюрократичній» психології, роз'яснивши, що «центральні органи починають дивитися на управління всією країною з точки зору їх канцелярських зручностей» [1, с. 580] і підсумував, що «союзне будівництво пішло неправильним шляхом». Насамкінець Х. Раковський запропонував «відняти від союзних комісаріатів дев'ять десятих їх прав і передати їх національним республікам» [1, с. 582]. К. Цинцадзе, підтримав Х. Раковського. Натомість А. Єнукидзе напівжартома заявив, що «т. Раковський затьмарив своєю гарячістю всіх кавказців, разом узятих» [1, с. 585]. Єнукидзе також згадав про конфлікт Б. Мдивані та Г. Орджонікідзе, виступивши на захист останнього і заявивши, що «т. Ленін став жертвою односторонньої неправильної інформації» [1, с. 590].

М. Бухарін підкреслив, що особливо важке національне питання там, де «у нас немає достатньо національного ядра. На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання лежить у роботі серед українців» [1, с. 612]. На закінчення М. Скрипник заявив: «Ми чули тут багато, але ми не чули супротивників резолюції т. Сталіна» [1, с. 619].

На секції з національного питання 25 квітня 1923 р. виступали Б. Мдивані, Х. Раковський, Й. Сталін. У той же час у дискусії взяв участь Л. Троцький, який був відсутній на дебатах по доповіді Й. Ста-

ліна, а також такі національні представники, як М. Султан-Галієв та К. Ходжанов. Б. Мдивані запропонував «скелет проекту» Союзу Радянських Республік, згідно з яким «автономні і незалежні республіки об'єднуються в один союз», «федерують» [8, с. 201], маючи на увазі розділення Закавказької федерації. Х. Раковський повторив свою думку, висловлену за день до того, що скасуванню ініціативи окремих республік можна протистояти тільки шляхом скорочення прав центральних органів і посилення прав місцевих органів [8, с. 201]. Зокрема, він запропонував окремим республікам надати можливість мати наркомати закордонних справ, але під керівництвом Наркомзаксправу Союзу, підкресливши, що це особливо важливе для України [8, с. 214].

Спробу критики сталінського проекту здійснив і К. Ходжанов, констатувавши, що «нічого витриманого ми на практиці з національного питання не маємо» [8, с. 202]. Цікаво, що М. Фрунзе також розкритикував тези Й. Сталіна за «невизначеність загальної постановки питання» [8, с. 203], а проект Б. Мдивані за ідею про перетворення автономних республік на незалежні [8, с. 204]. Небезпечним назвав М. Фрунзе і пропозицію про те, щоб об'єднати наркомати РРФСР з наркоматами всього Союзу, оскільки це свідчило б про відхилення від принципу рівності [8, с. 204]. М. Султан-Галієв запропонував ідею, згідно з якою в «Союз Радянських Республік входять Російська Республіка і всі автономні республіки, що були незалежними республіками, всі національні області» [8, с. 206].

Л. Троцький виступав на правах уповноваженого В. Леніним, оскільки саме йому 5 березня 1923 р. була передана ленінська стаття, а також як керівник Червоної Армії. Він підкреслив, що саме в армії необхідне виховання «у дусі братерства і нещадної відсічі настроям шовіністів» [8, с. 208]. Й. Сталін звинуватив Х. Раковського в тому, що він проти об'єднання як такого («ніякого союзу у нас не буде, якщо у кожній республіці буде свій Наркомзаксправ» [8, с. 210]) і прагне до створення конфедерації, «щоб в Донбасі керувала не центральна влада, а українська» [8, с. 211]. Й. Сталін також підкреслив, що «ми порушуємо право на самовизначення і не можемо не порушувати, бо питання національне є підлегле питання у відношенні до питання робочого» [8, с. 212], звинувативши своїх опонентів, фактично, в популізмі. Несподівано він погодився лише з пропозиціями Л. Троцького про формування національних військових частин – грузинських, вірменських, азербайджанських, українських і так далі [8, с. 212].

Таким чином, на XII з'їзді РКП(б) обговорювалося широке коло проблем, пов'язаних із національно-державним будівництвом. У дискусії на пленарних засіданнях та під час роботи секції з національно-

го питання виявилось, що конкретні рецепти вирішення національного питання ще необхідно виробити. Також деякі представники радянських республік висловилися за більшу децентралізацію управління, яку вже сформована держава, очевидно, забезпечити не могла. Проте головним наслідком роботи з'їзду стало проголошення основного принципу національної політики на найближчий час – поступок колишнім пригнобленим національностям у господарському та культурному плані з метою укріплення спільної держави – СРСР.

Бібліографічні посилання

1. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, 1968. – 903 с.
2. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – М. : ОГИЗ, 1945. – 352 с.
3. История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах / гл. ред. П. Н. Поспелов. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – 663 с.
4. **Кулешов С. В.** XII съезд РКП (б) / С. В. Кулешов. – М. : Политиздат, 1986. – 78 с.
5. **Ленін В. І.** До питання про національності або про «автономізацію» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 45. Березень 1922 – березень 1923. – С. 339–345.
6. **Ненароков А. П.** Семьдесят лет назад. Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) / А. П. Ненароков // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 111–124.
7. **Ненароков А. П.** Семьдесят лет назад. Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) / А. П. Ненароков // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 106–117.
8. Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? / сост. : А. П. Ненароков, В. А. Горный, Л. Н. Доброхотов [и др.]. – М. : ТЕРРА, 1992. – 560 с.
9. Очерки истории Коммунистической партии Украины / И. Д. Назаренко, Ю. В. Бабко, Н. Р. Доний [и др.]. – К. : Госполитиздат УССР, 1961. – 655 с.
10. Очерки истории КПСС. Учебное пособие для школ основ марксизма-ленинизма / Г. Н. Голиков, А. И. Титов, Ю. С. Борисов [и др.]. – М. : Госполитиздат, 1966. – 432 с.
11. Россия нэповская / С. А. Павлюченков, Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков [и др.]. – М. : Новый Хронограф, 2002. – 465 с.
12. **Сахаров В. А.** «Политическое завещание» В. И. Ленина. Реальность истории и мифы политики / В. А. Сахаров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 717 с.